

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Ondokuz Mayıs University Review of the Faculty of Divinity

e-ISSN: 2587-1854 OMUIFD, December 2022, 53: 431-456

Kur'an ve Sünnet Bağlamında Müslümanın Öteki ile Komşuluğu

Muslim's Neighborhood with the Other in the
Context of the Qur'an and Sunna

Prof. Dr. Metin YILMAZ¹

¹İlahiyat Fakültesi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türkistan
•tahaeymen@hotmail.com • ORCID > 0000-0002-9517-0592

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 28 Ağustos / August 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 27 Kasım / November 2022

Yıl / Year: 2022 | **Sayı – Issue:** 53 | **Sayfa / Pages:** 431-456

Atıf/Cite as: Yılmaz, M. "Kur'an ve Sünnet Bağlamında Müslümanın Öteki ile Komşuluğu"
Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 53, Aralık 2022: 431-456.

KUR'AN VE SÜNNET BAĞLAMINDA MÜSLÜMANIN ÖTEKİ İLE KOMŞULUĞU

ÖZ:

Sosyal bir varlık olan insanın ilk temas içerisinde olduğu yapı ailedir. Halka dışı doğru genişlemeye başladığında elbette ikincil muhatabımız komşularımızdır. Her ne kadar komşu seçme hakkımızın var olduğunu düşünsek de birçok yönü ile öteki olan insanlarla karşı karşıya olduğumuzun bilincinde olmak durumundayız. O halde bu ilişkinin sağlıklı zemine oturtulması gerekmektedir. Bir de bu komşuluk ilişkisine inanç başta olmak üzere birçok ayrıştırıcı unsur da dâhil olduğunda durum daha da karmaşık bir hal almaktadır. İşte bu çalışmamızda aslında İslâm'ın öteki olarak görmediği ancak bugün böyle bir tanıma mahkûm olan İslâm dışı unsurlarla komşuluk ilişkileri ortaya konmaya çalışılmıştır. Hukuk literatürü içerisinde müstakil başlıklar halinde ele alınan komşuluğun teorik ve hukuki boyutu tarihi örneklerle ele alınmıştır. İnsanlığın bir arada yaşama anlayışının ana iskeletini ortaya koyacak tarihi arka plan Kur'an ve Hz. Peygamber merkeze alınarak izah edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Komşu/Câr, Öteki, Hak, Gayrimüslim, İslâm.

MUSLIM'S NEIGHBORHOOD WITH THE OTHER IN THE CONTEXT OF THE QUR'AN AND SUNNA

ABSTRACT

As social beings, we experience relationships with the other first in the family. With the expansion of the circle of human beings around us, next people we come into contact are, most probably, our neighbours. Although we think that we have the right to choose our neighbours, we have to be aware that we are facing people who are other in many ways. Therefore, this relationship needs to be established on a healthy ground. The situation becomes even more complicated when many discriminating factors, especially belief, are included in this neighbourhood relationship. In this study, we have tried to reveal the neighbourhood relations with non-Islamic elements, which Islam does not see as the other but are condemned to such definition today. Dealt with under separate headings in the neighbourhood law literature, the issue has been discussed with some examples that have been applied differently from the theoretical and legal dimensions. The historical background that comprises skeleton of the idea of living together, which is the

most fundamental problem of our age, is expounded by taking the Qur'an and the Prophet in the centre.

Keywords: *Neighbourhood, the Other, Right, Non-Muslim, Islam.*

GİRİŞ

İnsan, yaratılışının zorunlu bir sonucu olarak sosyal bir gereksinime kodlanmış ve ancak oluşturmuş olduğu bu sosyal çevre ile varlığını idame ettirebilmiştir. Buna mukabil, münferit bir yaşam efsanelere, filmlere konu olacak olağanüstülük veya hayreti mucip olarak telakki edilmiştir. Bu bir arada yaşam olgusu İslâm'ın kutsal kitabında insanoğlunun erkek ve dişiden yaratılışının ve kabilelere ayrılmasının temel gerekçesi olarak izah edilmiştir.^[1] Burada kabileler halinde yaratılışın illeti olarak tanışma ifadesi kullanılmıştır. İnsanların birbiriyle tanışabilmeleri ve temas geçebilmeleri için ise yakın bir diyalog içerisine girebilecek ortamı sağlamaları gerekmektedir. Elbette bu da sık sık karşılaşabilecekleri ve yardımlaşabilecekleri daha doğrusu temas kurabilecekleri aileden sonra sosyal alanın ilk halkasını oluşturan bir ortamla, yani komşulukla mümkündür. Komşuluk, insanların dili, dini, sosyal statüsü, dostluğu, düşmanlığı, yerliliği, yabancılığı, akraba olanı veya olmayanına bakılmaksızın bitişik evlerde veya yakın çevrede birbirlerine karşı aldıkları konumdur.^[2]

İfade edildiği gibi her ne kadar komşu veya komşuluk denildiğinde fiziki koşullara bağlı ortak bir tanımlama yapma şansına sahipsek de ikili ilişkiler söz konusu olduğunda kelimelerin farklı dillerdeki kapsam alanı elbette birbirinden ayrıdır. İşte bu noktada araştırma konumuz olan Müslümanın ötekilerle komşuluk sınırlarının ne'liğini sağlıklı bir şekilde ortaya koyabilmek için, İslâm'ın kutsal kitabı ve Hz. Peygamberin hadislerinde geçen genel manadaki komşuluğa dair İslâmî terminolojinin irdelenmesi faydalı olacaktır.

Komşu terimine karşılık Arap dilinde *el-câr* kelimesi kullanılmaktadır. Çevreleyen kuşatan anlamındaki *c.v.r* sülâsî fiilinden türeyen bu kelimenin çoğulu *el-ecvâr*, *el-cîratun* ve *el-cîrân* dır.^[3] Sözlük anlamı olarak bunun dışında, ortak, anlaşmalı olunan kişi, yardımcı, emlak komşusu, güzel çevre, savaşta öldürülmeyip kendisine emân verilen kişi ve erkeğin hanımı gibi kullanımları vardır. Hz. Ömer'in kızı, Hafsâ'ya hitaben söylediği; "*Kendine sıkıntı yapma. Komşun (Aişe) Resûlullah'a*

[1] Hucurât 49/13.

[2] Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2007), 3/2227-2228.

[3] Ebü'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî, İbn Manzûr, *Lisânu'l-'arab*, (Bejrût: Dâr-u Sâdir, h. 1414), 4/153-154.

daha sevimli ve daha hayırlıdır.^[4] Şeklindeki ifadede Hz. Peygamberin iki eşi birbirlerine komşu olarak tanımlanmıştır. Dolayısıyla kelimenin öz anlamı aşırı yakınlık ve birliktelik anlamlarına gelmektedir.

Kelime, çok geniş anlamlarda kullanılmış olsa da daha ziyade himaye etmek, görüp gözetmek, kuşatmak çevrelemek, yakın olmak, sığınmak, anlaşmak, yardımcı olmak gibi komşuluk tanımının içerisinde dolduran ifadeleri ihtiva etmektedir. Hz. Peygamberin Ramazan ayının son on gününde mütemadiyen girmiş olduğu itikâftan bahseden hadisinde *civâr* kelimesinin türevi *yücâvir* kullanılmıştır.^[5] Uzak kullanım gibi görünen bu hadisteki ifade aslında Allah'a olan komşuluğu, yakınlığı vurgulamaktadır. Burada yaratıcı ile bir komşuluk vardır. Uzlete çekilmek her şeyi terk etmek Rable baş başa kalmak, ibadet ve taatinde O'na komşu olmak anlamında bu kelime özenle seçilmiş olmalıdır. *Câr* kelimesinin luğat anlamı aslında idealize edilen komşuluk tanımının çerçevesini bir şekilde belirlemektedir.

1. İSLÂM'A GÖRE KOMŞULUĞUN SINIRLARI

Yukarıda komşu terimini tanımlarken ifade ettiğimiz gibi komşuluğun sınırı, insanın yakın çevresinde bulunan tüm bireyleri kapsamaktadır. Ancak, komşuların birbirleri üzerinde hakları olduğu ilkesinden yola çıkan İslâm uleması, bu hakkın ifası noktasında komşuluk tanımına kimlerin girdiği hususunda farklı fikirler beyan etmiştir. Örneğin Hz. Ali (ö. 40/660) komşuyu, bağırdığında sesimizi duyan herkes,^[6] Hz. Aîşe ise (ö. 58/677) her yönden kırk ev olarak tanımlamışlardır. Hasan el-Basrî (ö. 110/728) ve Evzâi'nin (ö. 157/774) de aynı görüşte olduğu ifade edilmektedir.^[7] İbn Şihâb ez-Zühri (ö. 124/742) de Hz. Âişe'nin tanımlaması üzerinde bir sınırlamaya giderek bunun sağdan soldan, önden ve arkadan kırk ev olduğunu ifade etmiştir. Bazıları, komşuluğu evle sınırlandırmayıp beraber yolculuk yapanların da bu kapsama dâhil olduklarını belirtmişlerdir. Zira Âlûsî (ö.1270/1854), kırk evden bahsetse de iş ve yolculuk arkadaşlıklarının da komşuluk statüsünde olduğunu ifade etmektedir.^[8] Bu rivayet farklılıkları herkesin kendi düşüncesine göre tespit ettikleri komşuluk anlayışından kaynaklanmaktadır. Ahzâb Süresi'nde

[4] İbn Manzûr, "civ", 4/153.

[5] Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi' u's-şâhîh*, (Beyrut: 1992), "Sıyam" 40; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *el-Câmi' u's-şâhîh*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, (Kahire: ts.) "Savm" 72; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, thk. M. Fuad Muhammed b. Yezid el-Kazvîni, *Sünen*, (Kahire:1373) "Sıyam", 56.

[6] Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi-şerhi şâhîhi'l-buhârî*, (Kahire:1986), 10/461.

[7] Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî, (Beyrut: 1989) s. 52.

[8] Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Çur'ânî'l-'azîm ve's-seb'îl-mesânî*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994) 4/43.

geçen “sonra seninle az bir şey komşuluk edecekler.”^[9] Şeklindeki ayette Medine’de yaşayan tüm münafıkların kastediliyor olması, bir grup mahalle ve daha geniş anlamda köy ve şehirdeki herkesin birbiri ile komşu olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Zemahşerî (ö. 438/1144) de bu ayetten yola çıkarak aynı mahallede oturup, ibadethaneler başta olmak üzere ortak mekânları paylaşan herkesin komşu olduğu fikrindedir.^[10]

İbnü’l-A'râbî (ö.231/846), câr/komşu kelimesinin sınırlarını olabildiğince geniş tutmuştur. O, yakından başlayarak, iş ortaklığını, yardımlaşmayı, antlaşmayı, kişinin eşi gibi birçok ortaklık içeren iş ve eylemi komşu tanımı içerisinde değerlendirmiştir. Ezherî ise Nîsâ Sûresi 36. ayette yakın ve uzak komşu tanımı ile komşuluğun sınırlarının belirlendiğini ve bu tanımın hadislerde geçen komşuluk ifadesi ile uyumadığını belirtmiştir.^[11]

Yapılan tanımlamalar birbirinden farklı anlamlar taşımakla beraber, bireyin yakın çevresinde temas kurduğu kesimleri belirleyen sınırlandırmaların hiçbirinde din faktörüne rastlanmamaktadır. Bu durumdan anlaşıldığına göre komşuluk hukuku taalluk eden herkes, Kur'an ve hadislerde kendisine verilen komşu haklarından faydalanma salahiyetine sahiptir.

2. KUR'AN'DA KOMŞULUK KAVRAMI

Vahiy öncesi Mekke toplumu arasında hiçbir somut gerekçeye dayanmayan, aynı soydan gelen akrabalar ve komşular arasında on yıldır devam eden Ficâr Savaşları^[12] ile Güney Yemen’den gelip Medine’ye yerleşmiş kardeş ve komşu kabile olan Evs ve Hazrec arasında yüzyılı aşkın bir süre devam eden Ficâr ve Buas savaşları,^[13] İslâm öncesi Hicaz toplumunun yapısını anlatma açısından önemli örneklerdir. Elbette kendi soydaşları, hatta akrabaları ile anlaşamayan bir toplumun, başka din ve ırka mensup kavimlerle dostane ilişkiler geliştirmesi beklenemezdi. Özellikle, Yahudi ve Hristiyanların yaşadığı Medine’de İslâm öncesi dönemde katolik bir ortamın mevcudiyeti malumdur. Şehirdeki her bir kabile, ancak Yemen mimarisinden etkilenecek şekilde inşa ettikleri kale surları (utum) ile çevrili bölgelerinde güven içerisinde yaşayabileceklerini düşünmekteydi. Çünkü öteki gördükleri

[9] el-Ahzâb 33/60.

[10] Zemahşerî, Muhammed b. Ömer, *el-Keşşâf*, (b.y.: Dâru’l-Kutubi’l-Arabî, ts) 1/207.

[11] İbn Manzûr, “*cvr*”, 4/154.

[12] Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyüb el-Himyerî, *Sîretü İbn Hişâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, (Beirut: Dâru’l-Kütübî’l-Arabî, 1990), 2/208.

[13] İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 555-556; İbnü’l-Esîr, Ebü’l-Hasan İzzüddîn, *el-Kâmil fî’t-târîh*, nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, (Beirut: Dâru’l-Kütübî’l-Arabî, 1417/1997) 1/601-602; Çubukçu, Asrî, “Buâs”, *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992) 6/340; Mehmet Ali Kıpâr, “Eyyamu’l-Arab”, *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/14-16.

komşuları tarafından her an saldırıya maruz kalma olasılıkları vardı.^[14] Mekke de ise, komşuluk ilişkilerini belirleyen unsur, bireyin toplum içerisindeki statüsü idi. Mekke aristokrasisi hiçbir zaman kendi sınıfında olmayanla komşuluk yapmaz, hatta aynı ortamda ve bir arada bulunmaktan dahi imtina ederlerdi.^[15] Kur'an böyle bir vasatta inmeye başlamıştır. Hz. Peygamber, tebliğ ettiği Kur'an ayetleri ile bir arada yaşama kültürünü geliştirecek önemli adımlar atmıştır. Bu noktada toplumsal barışı hedefleyen ve insanları kardeş ilan eden Kur'an'ı mesajlar, ötekileştirilmiş bireylere toplumsal bir şuur kazandırmayı hedeflemektedir.

Kur'an'da doğrudan komşu ve komşuluk anlamına gelen *câr* ifadesi iki ayrı ayette geçiyor olsa da yukarıda da ifade ettiğimiz gibi komşuluk ilişkisinin vazgeçilmez olan bir arada yaşama anlayışını tesis edip kuvvetlendirecek, fitne ve bozgunculuğu da yasaklayacak birçok ayetle karşılaşmaktayız. Bu ayetlerde inanç birlikteliğine vurgu yapıldığı gibi inancın ötesinde insan olma özelliği de ön plana çıkartılmıştır.^[16] Söz konusu âyetlerde doğrudan Müslümanlara hitap edilmekle birlikte hemen birkaç âyet sonra ehl-i kitap da bu kategoriye dâhil edilmiştir:

“Hepsi bir değildir. Kitap ehlinden (Yahudiler ve Hıristiyanlar) gece saatlerinde Allah'ın ayetlerini okuyan O'na ibadet eden ve secdeye kapanan, (hak üzerinde bulunan) bir ümmet vardır. Onlar, Allah'a ve ahiret gününe inanır, iyiliği emreder, kötülükten sakındırır ve hayırlı işler yaparlar. İşte onlar iyi adamlardandır. Ne hayır yaparlarsa bilsinler ki karşılıksız bırakılmayacaklardır. Allah kötülükten sakınanları bilir.”^[17] Salih bir insan olmanın kapsamını genişleten ve yapılan bütün iyi davranışların mükâfatlandırılacağını ifade eden bu âyetler, İslâm'ın evrensel değerini ortaya koymaktadır. Buna göre toplumsal barışa zarar vermeyen her grupta iyi ilişkiler kurulması ve tıpkı Müslümanlar gibi onların da haklarının gözetilmesi ilahi bir emirdir.^[18]

Bir başka âyette ise, Müslümanların iyi ilişkiler kurması gereken kesimler, ehl-i kitabın dışında kalanları da kapsayacak şekilde genişletilmiştir: *“Allah sizinle din uğrunda savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkartmayanlara iyilik yapmanızı ve onlara adil davranmanızı yasaklamaz. Allah adaletli olanları sever.”*^[19]

[14] Medine'deki kabile yerleşimlerine ilişkin detaylı bilgi için bkz. Mahmut Kelpetin, *İslâm Öncesi Medine, Mar-mara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52 (Haziran 2017) 95-113.

[15] Mekke dönemi sosyal tabakalaşma ve aristokrasinin bakış açısını ortaya koyan bazı ayetler şunlardır: Sebe' 34/31-33; Zuhruf 43/31; Nisâ 4/97; Enfâl 8/26; İslâm öncesi Mekke toplumundaki tabakalaşma ve sosyal hayata yansımaları hakkında geniş bilgi için bkz. Hekim Tay, “Mekke Toplumunda Sosyal Tabakalaşmanın Mekki Ayetlerdeki İzdüşümü”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5/2 Aralık 2016, 33-54.

[16] Ât-i İmrân 3/103, 105

[17] Ât-i İmrân 3/113-115.

[18] Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*, (Ankara: DİB Yayınları, 2020) 1/654-655.

[19] el-Mümtehine, 60/8.

Görüldüğü üzere âyette hiçbir takyit/sınırlama yoktur. Ulusal ve uluslararası güvenlik açısından önemli kaideler ortaya koyan bu ayet, açık bir şekilde din, dil ve ırk ayrımı gözetmeksizin her bireye iyilikle davranılması gerektiğini ifade etmektedir. Taberî (ö. 310/923), tefsirinde bu hususa dikkat çekmiş ve ayetin nesh edildiği görüşünü reddetmiştir.^[20] Dolayısı ile âyetlerin muhtevasında öteki olarak tanımlanabilecek toplumlarla Müslümanların bir arada barış ve hoşgörü içerisinde yaşamasının, komşuluk yapmasının ve onlara iyi muamele etmesinin gerekliliği açıktır.

Aşağıdaki ayetlerde ise, ifade umumî olup aynı coğrafyada bir arada yaşayan halkların fitneden uzak durması gerektiğine temas edilmektedir: “*Fitne (insanlar arasında bozgunculuk) öldürmekten daha beterdir.*”^[21]; “*Allah fitne/bozgunculuk çıkartanları sevmez.*”^[22]; “*Yeryüzünde fesat çıkartanlar olarak azgınlık yapmayın.*”^[23]; “*Onlar ki, Allah'a kesin olarak söz verdikten sonra, sözlerinden vazgeçerler ve antlaşmalarını bozarlar. Allah'ın sürdürülmesini istediği şeyi (insanlar arasındaki iyi ilişkiyi) yok ederler ve yeryüzünde bozgunculuk yaparlar. İşte onlar için Allah'ın laneti ve kötü bir yurt (cehennem) vardır.*”^[24]

Kur'an, toplumsal düzenin korunması konusunda önemli uyarılarda bulunurken kaos ve kargaşa ortamına davetiye çıkartanları *şiddetle tenkit etmiştir*. Zira geçmiş toplumların sosyal çözümlerine ve helakına sebep olan bozgunculuk faaliyetlerinin baş aktörlerinin takındıkları tavrı sembolize eden birçok farklı anlatımlar vardır. Kasas Sûresi'ndeki şu ayeti örnek olarak verebiliriz: “*Şüphesiz, Firavun yeryüzünde (ülkesinde) büyüklük taslamış ve ora halkını sınıflara ayırmıştı. Onlardan bir kesimi eziyor, oğullarını boğazlıyor, kadınlarını ise sağ bırakıyordu. Şüphesiz o, bozgunculardandı.*”^[25]

Toplumda huzur bozucu davranışlarda bulunan birlik ve beraberliği baltalayıcı her türlü eylemin ağır bir suç olduğunu ifade eden benzer Kur'an ayetleri ile karşılaşmak mümkündür. Ayrıca, komşuluğun ve sağlıklı sosyal bir ilişkinin sürdürülebilirliği için mutlak suretle uzak durulması gereken; haset, gıybet, yalan, iftira, alay, gösteriş, ihanet, hile, cimrilik, kibir gibi daha birçok kötü davranışın terkedilmesi gerektiği, aksi takdirde bu kötülükleri işleyenlerin ahirette ağır bir şekilde cezalandırılacağı ifade edilmektedir. Bütün bu olumsuz hasletler komşuluk hukukunu zedeleyen, kirleten zehirli alanlardır.

[20] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-Taberî, *Tefsîru't-taberî*, thk. Adullah Abdu'l-Muhsin Türkî, (Beyrut: Dâru'l-Hicr, 2003), 28/65-66.

[21] el-Bakara 2/191.

[22] el-Kasas 28/77.

[23] eş-Şuarâ 26/183.

[24] er-R'ad 13/25.

[25] el-Kasas 28/4.

Toplumsal yapıyı düzenleyen ve komşuluk ilişkilerinin sağlıklı yürütülmesini sağlayan ve bir kısmı yukarıda bahsedilen ayetler yanında doğrudan komşuluğun önemini ve sınırlarını belirleyen Nisâ Sûresi'ndeki âyet, aslında müminin hiçbir ayrıma tabi tutmadan komşuya ve komşuluğa vermesi gereken önemi ifade etmektedir: “Anne babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yanınızdaki arkadaşa, yolcuya ve emriniz altında çalıştırdıklarınıza iyi davranınız.”^[26]

Âyette kendisine iyilikte bulunma ve güzel davranmada öncelik insanoğlunun kendisine en yakın hissettiği ve en değerli varlığı olan anne babaya verilmiştir. Daha sonra önem sırasına göre yardıma ve iyiliğe muhtaç olanlar sıralanmıştır. Dokuz ayrı sınıftan oluşan bu dizilimde komşuya iyilik beş ve altıncı sırayı paylaşmıştır ki, burada komşu kendi içerisinde yakın ve uzak olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Tam da bu noktada müfessirler yakın ve uzak komşunun kimler olduğu konusunda farklı fikirler öne sürmüşlerdir.

Taberî, bu ayetin tefsirini verirken diğer tefsirlerde konuya dair yer alan görüşlerin tamamını ravi zinciri ile ortaya koymuş ve yakın akrabadan kastın Müslümanlar olduğunu iddia eden görüşü, karşı görüşle geçersiz kılmıştır. Muhammed b. Ammâradan gelen rivayete göre, Kur’an Arabî’nin dili ile inmiştir, dolayısıyla Arabî’nin kullanımı önemlidir. Yakın komşu denildiğinde ise din yakınlığı değil ev yakınlığı anlaşılmaktadır. Taberî, âyetin bu kısmının tefsirini şu ifade ile tamamlamıştır: “Şöyle dememiz en doğrusu: Onların tamamı (komşudan kastın kim olduğuna dair ortaya konan farklı görüşlerde ismi geçenler) kendisine ihsanda bulunulması gerekenlerdir. Allah da onların hepsine iyilikte bulunulmasını tavsiye etmektedir.”^[27]

Kurtubî (671/1273) ise âyette geçen “câri zi’l-kurbâ ve’l-câri’l-cünb” ifadelerini kıraat/dil açısından da inceleyerek, hadislerle desteklemek suretiyle kapsamlı bir izahatta bulunmuştur. Görüşlerinden bir kısmı kendisinden sonra gelen müfessirler tarafından da paylaşılan müellif önemli ayrıntılar vermiştir. Ona göre komşuya iyilikte bulunmak ifadesinin anne babaya iyilikten sonra zikredilmiş olması konuya verilen önemi göstermektedir. İbn Abbas’tan (ö.68/687) gelen rivayete dayanarak *el-kurbâ* kelimesinin yakınlık; *el-cünb* kelimesinin ise uzaklık ifade ettiğinden bahsetmektedir. Ona göre âyetteki uzaklık ve yakınlık maddesel uzaklık ve yakınlıktır. Kıraat âlimi A’meşe (öl.148/765) göre *el-cünb* kelimesi *el-cenb* olarak okunmaktadır ki, buradan *el-ecnebî* kelimesi türemektedir. İlk okuyuşta *cünb* kelimesi muzafun ileyh değilken *cenb* okunuşunda esma-i hamseden (kendisinden sonra gelen isimle tamlama oluşturan beş isim) olan gizli bir “zi” varmış gibi okunur ve isim tamlaması halini alır. Burada da anlam değişir ve kelime aralarında *herhangi bir yakınlık olmayan (yabancı)* anlamında kullanılır. Kurtubî bütün farklı rivayet-

[26] en-Nisâ 5/36.

[27] Taberî, *Tefsîru’t-Taberî*, 7/6-11.

leri anlattıktan sonra hadisleri de delil göstererek komşuya uzaklık ve yakınlığın ölçüsünün din veya diğer nedenler olmayıp, mesafe uzaklığı olduğunu ifade etmiştir. Ona göre komşunun Müslüman veya gayrimüslim olması önemli değildir, doğru olanda budur. Komşuya ikramda bulunmak mutlak bir ifade olup, mukayyet değildir. Yani sınırlandırılmamıştır. İbn Abbas, İbn Cübeyr, İkrime (ö.105/723), Mücahit (ö.103/771) ve Dahhâk'ın (ö.105/723) görüşleri bu yönde olup âyetin hitabı Müslümanın oturduğu mahallin uzağında ve yakınında oturan tüm insanları kapsamaktadır. Nitekim Kurtubî, Yahudi komşuya kurban etinden verilmesi, karşılıklı hediyeleşilmesi, *şüf'a* hakkından yararlandırılması gibi Hz. Peygamberden sadır olan rivayetlere yer vermiştir. Âyetin sadece komşuları ilgilendiren bu kısmı tefsirde on sahifelik bir hacme sahiptir.^[28]

Bir diğer önemli müfessir Beydavî (ö.685/1286) de yakın ve uzak komşu konusunda kısa bir anlatımda bulunarak gayrimüslimleri de içine alan üç sınıf komşuluk hakkında bahsetmiştir.^[29] Benzer şekilde İbn Kesîr (ö.774/1373) de yakınlık ve uzaklık hususunu akraba olup olamama ile izah ederken bir başka rivayet zincirini de dikkate alarak tıpkı konuyu Müslüman olup olmama ile de ilintilendirmiştir. İbn Kesîr, farklı rivayetlere de yer vererek, yakın komşudan kastedilenin kadın, uzak komşudan kastın ise yolculuk arkadaşı; bir başka rivayette yakın komşunun kadın, uzak komşunun misafir; yine uzak komşunun yolculuk arkadaşı, salih dost, hadarda beraber ikamet edilen, seferde de arkadaşlık yapılan kişi olduğunu ifade etmiştir. Bu âyetin tefsirini yaparken komşuluk hakkına dair on bir hadise yer vermiştir.^[30]

Son dönem müfessirlerinden olan Elmalılı Hamdi Yazır (ö.1878/1942) ise yakın ve uzak komşu tayininde net bir ifade kullanmamış, uzak komşudan kastın ev uzaklığı olabileceğini ifade etmiştir. O, ayette geçen yakın komşuyu, “yakın akraba veya evi yakın olan”, uzak komşuyu ise, “evi uzak veya gayrimüslim komşu” olarak tanımlamıştır. Bu görüşünü teyit maksadıyla, Hz. Peygamberden rivayet edilen ve hadislerde komşuluk başlığı altında inceleyeceğimiz üç çeşit komşudan bahseden bir hadisi de delil göstermiştir.^[31]

Tefsir ve hadis kaynaklarının yakın ve uzak komşu ifadesi üzerinde fazlaca durmaları tesadüfi değildir. Âyette kastedilenin ne olduğunun daha iyi anlaşılması elbette toplumsal uygulamaları açısından önemlidir. Burada iyilik yapılacak komşunun kim olduğu, komşuluğun sınırlarının nereye kadar uzandığının ortaya kon-

[28] Kurtübî, Ebû Abdullah Muhammed, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdül-muhsin et-Türkî vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006) 6/303-312.

[29] Nâsîrüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beydâvî, *Tefsîru'l-Beydâvî*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşelî, (Beyrut: Dâru l-hyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1998), II, 73,74.

[30] Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr, *Hadislerle Kur'an'ı-Kerim tefsiri*, çev. Bekir Karlıça, Bederetin Çetin, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1984), 4/1688.

[31] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak dini Kur'an dili*, (İstanbul: Eser Kitabevi, ts.) 2/1354, 1355.

ması uygulama için önemlidir. Zira Hz. Peygamber nerede ise komşunun komşuya mirasçı olacağı düşüncesine kapılmıştır.^[32]

Kanaatimizce Kurtubî'nin yorumunda olduğu gibi söz konusu âyetteki yakın ve uzak komşuluktan kasıt din faktöründen kaynaklanan bir mekân tanımlaması değil maddesel uzaklık ve yakınlıkla alakalıdır.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi *câr/komşu* kelimesi ikinci olarak Ahzâb Sûresi 60. ayette şu şekilde geçmektedir: “*Andolsun, ikiyüzlüler, kalplerinde kötülük taşıyanlar, şehirde kötü haberler yayanlar, bu davranışlarından vaz geçmezlerse seni onlara musallat edeceğiz. Sonra senin yanında kısa bir süre kalabilirler.*”

Âyette *civâr* kelimesi Medine’de bulunan kötü niyetli, ikiyüzlü insanları (münâfik) tanımlamak için kullanılmıştır. Bu ayetteki komşuluk ifadesinden anlaşılan şehir halkının tamamıdır. O halde aynı şehirde yaşayan halkın Nisâ Sûresi’nde belirtilen uzak veya yakın komşu sınıfı içerisine dâhil olduğunu söyleyebiliriz. Yakın komşusundan başlamak sureti ile bütün şehir halkı ile iyi komşuluk ilişkisi sürdürmek ve ihsanda bulunmak gerekmektedir. Ancak günümüzde sayıları milyonları aşan, bir yerden başka bir yere ulaşmak için vasıta ile saatlerce yol kat edilen şehirlerde halkın tamamı ile komşu kabul etmek olası değildir. Şartlar değişmiş buna bağlı olarak komşuluk sınırları da farklılaşmıştır.

Bugün aynı mahallede veya sokakta ikamet edenleri, köy ve kasaba gibi küçük yerleşim yerlerini *civâr* tanımı içerisine dâhil edebiliriz. Komşuluk sınırlarını tayin noktasında görüş belirten sahabe ve daha sonra gelen ulemanın fikir birlikteliği içerisinde olmadığından daha önce bahsetmiştik. Sınırları ne olursa olsun her gün birbiri ile karşılaşan, çok katlı aynı binayı paylaşan insanların dahi birbirinden haberdar olmadığı modern dünyada İslâm’ın komşuya verdiği değer, bu ayetler kapsamında yeniden gözden geçirilmeli ve değerlendirilmeye alınmalıdır.

“Komşu komşunun külüne muhtaçtır.” ifadesi hem İslâmî hem de insanî bir terminolojinin ürünüdür. Aktardığımız âyetler insanlara açıkça şunu ifade eder: Bir beşer olarak etrafında ulaşabildiğin, tanışabildiğin, karşılaşabildiğin her kim varsa onları hiçbir ayrıma tabi tutmadan Allah’a kulluğun bir gereği olarak iyi davranmalısın, ihsanda bulunmalısın.

3. HADİSLERDE KOMŞULUK

Ahlâkı Kur’an olan^[33] Hz. Peygamber’in yaşamının her aşamasında almış olduğu vahyin içeriğini eylemsel boyuta taşıdığını görüyoruz. Yani yapmadığı hiç-

[32] Buhârî, “Edeb”, 28; Müslim, “Birr”, 140-141.

[33] Müslim, “Müsâfirîn”, 139; Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *Sünen*, (Kahire: 1987), “Kıyâ-

bir şeyi söylememiş, söylememesi gereken şeyler de onun zatında bütün insanlığa vahiyle emredilmiştir.^[34] Onun, öğütlediği her temel ilke tamamlamak için gönderildiği güzel ahlakın bir parçasını oluşturmaktadır.^[35] İşte bu güzel hasletlerden birisi de hadis literatüründe azımsanamayacak yer tutan komşuluk ilişkilerine dair anlatılardır. Konuya dair hadisler bir bütün olarak ele alındığında, insanın sosyal hayatı içerisindeki varlık değerinin adeta sınırları tayin edilmiş, din, dil, ırk, ideoloji, mezhepsel ayrılıkların hiç birisi gündeme dahi getirilmeden insan merkeze alınarak bir arada yaşama kültürü inşa edilmiştir. Dolayısıyla, komşuluğa dair hadisler ele alınırken ayetlerde olduğu şekliyle müslim-gayrimüslim gibi herhangi bir ayrıma gitme ihtiyacı söz konusu değildir. Hz. Peygamber'in anlatımına göre komşuluk kavramı evrensel bir değere sahiptir ve önüne hiçbir ayırıcı ifade getirmeden komşuluk için insan olmak yeterlidir.

Yukarıda komşuluğun önemine dair ifade edilen âyetlerin adeta tefsirini yapan ve buradaki derinliği daha müşahhas örneklerle ashabı ile paylaşan Allah Resûlünün şu ifadesi aslında tek başına dinî, etnik, sosyal, siyasi herhangi bir ayrıma gitmeksizin ve ötekileştirmeksizin komşuluğun önemini ortaya koymaya yetecek ölçüdedir: “*Cebrail bana komşuluktan o kadar çok bahsetti ki, onu bana mirasçı yapacak zannettim.*”^[36] Aslında kimin kime, hangi ölçüde mirasçı olacağı bizzat Kur’anda belirtilmiştir. Allah Resûlü de elbette bunu bilmektedir. Ancak, çok zarif bir vurgu ve dikkat çekici bir edebî üslupla komşuluğun İslâm dinindeki önemini ortaya koymuştur. Bu söylemini bir defayla sınırlandırmadığını, ısrarla üzerinde durduğunu sahâbî Ebû Umâmê’nin (ö.86/705) şu beyanından anlamaktayız: Veda haccında Allah Resûlü ‘*Size komşunuza iyi davranmanızı tavsiye ederim.*’ ifadesini o kadar çok tekrar etti ki, kendi kendime bizi komşumuza mirasçı yapacak zannettim.”^[37] Veda Haccında Hz. Peygamber tarafından takdim edilen hutbenin muhtevası incelendiğinde tamamen evrensel bir mahiyet arz ettiği görülecektir. İlk hitaba “Ey Müslümanlar!” değil de “Ey İnsanlar!” şeklinde başlanması ve sık aralıklarla da bu ifadenin tekrar edilmesi mesajın evrensel olduğunun açık kanıtıdır.^[38] Oysa o gün Hz. Peygamber’i dinleyenler sadece Müslümanlardır. Bu evrensel mesajda ısrarla komşuluk hakkından bahsetmesi ve Ebû Umâmê’nin kendisinde ancak akrabalık bağı ile gerçekleşmesi mümkün olacak olan mirasçı izlenimi uyandırmış olması, İslâm’ın komşuluğu evrensel bir değer ölçütünde ele aldığını göstermektedir. Ona göre, kan davası, zina, kadın hakkı ihlali ne kadar kötü bir davranış ise, komşuya karşı güzel muamele de o kadar takdire şayandır.

mü'l-leyl", 2.

[34] es-Saff 61/2.

[35] el-Ahzâb 33/21.

[36] Buhârî, “Edeb”, 28; Müslim, “Birr”, 140, 141; Tirmizî, “Birr”, 28; İbn Mâce, “Edeb”, 4.

[37] Taberânî, Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, (Kahire, Mektebetü ibn Teymiyye, ts., 7630), 8/166.

[38] Muhammed Hamidullah, *el-Vesâiku's-siyâsiyye*, (Beyrut, 1983), 360-365.

Abdullah b. Ömer'in (ö. 73/693) Hz. Peygamber'in (sav) yukarıda ifade edilen hadisine dayalı olarak izlemiş olduğu yöntem aslında onun hiçbir ayrıma gitmeksizin komşuya verdiği önemi teyit eden bir başka örnektir. Abdullah'ın hizmetlisi koyun boğazlamış ve onu yüzmekle meşguldü. Abdullah, hizmetlisine: 'Ey hizmetlim! Bu koyunu yüzdükten sonra dağıtmaya bizim Yahudi komşumuzdan başla' dedi. Bu ifadesini defaten tekrar ettikten sonra şaşkın bir halde bulunan hizmetli: "Neden bu kadar ısrarla tekrar etiniz efendim?" diye karşılık verdi. Abdullah: "Allah Resûlü bize sürekli komşuluğun öneminden bahsetmekteydi. Biz neredeyse komşuya mirasçı olacağımızdan korktuk." diye cevap verdi.^[39] Hadisteki temel vurgu komşuya ikram olsa da diğer önemli bir husus Abdullah'ın en yakın komşusunun bir Yahudi olması ve ilk ikrama oradan başlanmasının gerekliliğidir. Hz. Peygamberin Cebrail'in komşuyu mirasçı yapılacağına ilişkin hüküm getireceği zannına sebep olayında bir Yahudi komşu ile ilintili olduğu rivayet edilmektedir.^[40] Abdullah, Kur'an'ın "yakın komşuya ihsanda bulunma" emrini ve aynı zamanda Resûlullah'ın sünnetini uygulamaktadır. İslâm dinini vazeden Hz. Peygamber ve ona vahiy edilen kitap, komşulukta dinsel bir ayrıma gitmemiştir. O halde Abdullah ve diğer Müslümanlar da ona tabi olmak zorundaydı. İkramına Yahudi de olsa Hıristiyan da olsa elinin uzandığı en yakın komşusundan başlamalıydı. Aslında beklendiği gibi komşu mirasçı olsaydı Abdullah'a mirasçı kılınacak ilk kişi Yahudi komşusu olacaktı.

Komşu hakkından bahsedilirken vurgulanan şu hadisin içeriğine bakıldığında gözden kaçırılmaması gereken ince bir nüansla karşılaşıyoruz. Câbir b. Abdullah'ın rivayet edilen hadiste Hz. Peygamber: "*Komşu üç sınıftır. Bunlardan biri sadece komşudur. Onun sizler üzerinde hakkı birdir. Bu komşu müşrik komşudur. Diğer komşunun ise sizde iki hakkı vardır. O komşu, Müslüman komşunuzdur. Üçüncü komşunuzun ise sizler üzerinde üç hakkı vardır. Bu, akraba olan komşunuzdur. O haklar, komşuluk, Müslümanlık ve akrabalık hakkıdır. Komşuluk, Müslümanlık hakkı ile birlikte akrabalık hakkı vardır.*"^[41] buyurmuştur. Bu hadis çokça kullanılmasına rağmen belki de üzerinde durulmayan veya gözden kaçırılan önemli bir hususa dikkat çekmektedir. Müşrik, yani Allah'a ortak koşan kişi ki bu tanımlama Kur'an da puta tapanlar için kullanılmıştır, İslâm itikadına göre en büyük günahı işleyen kişidir.^[42] Müslüman ehli kitapla evlilik gerçekleştirebilir ama müşrikle asla;^[43] Ehli kitabın kestiği hayvan yenebilir ancak müşrikin kestiği hayvanların yenilemeyeceğine dair görüşler ağırlıktadır. Müşrike karşı bu mesafeli yaklaşıma rağmen hadiste müşrik komşunun bir Müslüman komşu üzerinde hak sahibi ol-

[39] Kurtûbî, *el-Câmiu li-ahkâmî'l-Kur'ân*, 6/312.

[40] Ebû Zekerîya Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Riyâzü's-sâlihîn: Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*, çev. M. Yaşar Kandemir vd. (İstanbul: 2001), 2/395.

[41] Şihâbuddin Ahmed İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi şerhi sahîhi'l-Buhârî*, (Kahire: 1986) 10/436.

[42] en-Nisâ 4/48, Lokmân 31/13.

[43] el-Bakara 2/221.

duğundan bahsedilmektedir. Bu hadis İslâm'ın öteki ile komşuluk hukukunu tayin anlamında ilişkisinin sınırını çok net olarak ifade etmektedir.

Bir gün Hz. Aişe Allah Resûlü'ne şöyle der: “*Ey Allah'ın Resûlü, iki komşum var birinin kapısı hemen karşımda diğeri biraz ondan uzak, elimde bulunan yemek ikisine yetecek kadar değil. Onlardan hangisine hediye (yiyecek) göndereyim? Hz. Peygamber: 'Sana hangisinin kapısı yakınsa ona.' diye cevap verir.*”^[44] Bu hadisi temel alan bir kısım sahabe, yakın komşu dururken uzak komşudan yardıma başlanmasının doğru olmadığını ifade etmiştir.^[45] Buradan uzak komşulara yardım edilemeyeceği anlamı çıkartılmamalıdır. Sadece öncelik sıralaması yapılmıştır. Örneğin bir deprem esnasında hemen yan binada enkaz altındaki yaralıları bırakıp şehrin diğer tarafındakileri kurtarmaya gitmek ne kadar sağlıklı bir tutum değilse, muhtaç komşuyu bırakıp uzak bölgelere yardıma gitmek çok isabetli olmasa gerektir.

Medine'de farklı din mensuplarının da bulunduğu düşünüldüğünde Hz. Peygamber'in yakın komşusunun bir Hristiyan, Yahudi ya da başkası olması muhtemeldir. Resûlullah'ın ifadesinin bu tür şümüllü konularda sadece kendi hanesini bağlamadığını da bilmekteyiz. O halde hadisten bütün yakın komşuların yardım hususunda eşit olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür. Zaten İbn Ömer'in en yakın Yahudi komşusuna ikram da bulunmadaki hassasiyeti Resûlullah'ın tavsiyesi ile gerçekleşmiştir.

Allah Resûlüne bir defasında en büyük günahların neler olduğu sorulduğunda Allah'a ortak koşma ve rızık endişesi ile çocukları öldürmeyi belirttikten sonra hemen arkasından *üçüncü* olarak komşunun hanımı ile zina yapmayı^[46] saymıştır. Âyette yalnız Allah'a kulluktan sonra iyilik yapılması gerekenler arasında yakın-uzak komşu sayılırken, burada da Allah'a ortak koşma sonrasında komşunun namusuna göz dikme gibi zararlı bir fiil en büyük günahlar arasında sıralanmıştır. Aslında zinanın her çeşidi Kur'an'da net bir şekilde yasaklanmışken,^[47] hadiste komşu hanımı ile zinanın ayrıca vurgulanması hatta bir başka rivayette “...*Komşu hanımı ile zina edenin on kadınla zina etmiş gibi, komşusunun malını çalanın ise on evden hırsızlık yapmış gibi olduğunun...*”^[48] ifade edilmesi, elbette komşuluk hukukunun bir sonucudur. İnsanın iyilik yapmakla sorumlu olduğu yakınından kötülük görmesi, yabancıların maruz bırakacağı sıkıntılardan daha ağır gelecektir. Tek taraflı bir iyilik, bireysel sorumluluğun yerine getirilmesi anlamında erdemli bir davranıştır. İyilikte bulunduğu komşudan kötülük görmek, şerrinden emin olmamak ise insanı üzüntüye sevk edecek, huzurunu kaçıracaaktır. Komşular arasındaki bu

[44] Buhârî, “Edeb”, 32; Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdi, *es-Sünen*, (Beyrut: 1969), “Edeb”, 132.

[45] Buhârî, *Edebu'l-müfred*, 52.

[46] Buhârî, “Tefsir”, 5.

[47] el-İsrâ 17/32.

[48] Buhârî, *Edebu'l-Müfred*, 50.

tür problemler tatsız sonuçlara yol açmaktadır. Şüphesiz, Mekke'den hayırsız komşuları, hatta akraba komşuları tarafından taciz edilip, işkenceye maruz bırakılan ve ashabıyla birlikte Medine'ye hicret etmek zorunda bırakılan Hz. Peygamber, komşudan gelecek sıkıntıyı en iyi bilenlerden biri olmalıdır. Bu nedenle O, iyi bir eşin, ferah geniş bir evin, iyi bir komşunun, uysal bir bineğin insanı mutlu, bunların aksinin ise mutsuz edeceğinden bahsetmiştir.^[49] Kötü komşu, şerrinden Allah'a sığınması gereken kişidir. Kıyamet günü Allah'ın huzuruna çıkarılacaklardan ilk ikisi birbirine düşmanca davranan komşular olacaktır.^[50] Bir gün Allah Resûlü: "*Vallahi iman etmiş olmaz.*" ifadesini üç defa ısrarla tekrarlar. Buna karşılık etrafındaki sahabe topluluğu: "*Kim Ya Resûlallah?*" diye sorar. O: "*Komşusunun şerrinden emin olmadığı kimse*" cevabını verir.^[51]

Komşu kötülüğünden emin olunan kişidir. Bu iman etmenin bir gereğidir. "*Komşusunun kötülüklerinden emin olmadığı kişi iman etmiş sayılmaz*"; "*komşunun kötülüklerinden emin olmadığı kişi cennete giremez.*"^[52] "*Allah'a ve ahirete inanan komşusuna eziyet etmesin*"^[53]; "*Komşusu açken tok yatan gerçek manada iman etmiş sayılmaz*"^[54]; "*Bir kul kendisi için istediğini kardeşi ve komşusu için istemedikçe gerçek manada iman etmiş olmaz.*"^[55] şeklindeki hadisler komşuya muamele biçimini daha da ileri taşıyarak imanla ilişkilendirmişlerdir. İman etmek Allah'a tam anlamıyla bağlılık ifade eder. O halde Allah'a iyi bir kul olmanın şartı komşuya iyi davranmakla mümkündür. Konuya ilişkin Hz. Peygamber'e sorulan şu sorulara verilen cevap aslında komşu hakkının zirve noktasını ortaya koymaktadır:

"*Ey Allah'ın Resûlü filanca kadın geceleri kalkıp nafile namaz kılıyor gündüzleri de nafile oruçla geçiriyor. Fakat O, dili ile komşusunu sürekli incitiyor. Bu kadının durumu nedir?* Hz. Peygamber: '*onda hayır yoktur, o cehennemliktir.*' Filanca kadın ise normal farz namazlarını ve oruçlarını eda ediyor, aynı zamanda da komşusuna iyi davranıyor. Hz. Peygamber: '*O cennetliktir.*' cevabını verdi."^[56]

Allah'ın kuluna ikramı karşılığı onun etrafına özellikle komşusuna maddî ve manevî ikramı hakiki mümin olmanın şartı olarak gösterilmiştir ki, bu gerçekten son derece manidardır. Elbette hadislerdeki gerçek imandan anlaşılması gereken küfrün karşılığı olan bir iman olmayıp kâmil manadaki imandır.

[49] Hâkim en-Nisâbûrî, el-Müstedrek, III, 407.

[50] İbn Hanbel, 151.

[51] Buhârî, "Edeb", 29.

[52] Buhârî, "Edeb", 29.

[53] Buhârî, "Edeb", 31.

[54] Müslim, "İman", 74.

[55] Buhârî, "İman", 6; Müslim, "İmân", 72.

[56] Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned*, (Beyrût: yy. 1985) 4/580.

Bir kısmından bahsettiğimiz hadisler Nisâ 36. âyeti tefsir eder mahiyettedir. Yalnız Allah'a inanan bireyin inancın tezahürü olarak yapması gerekenlerden biri komşusunu incitmemek, ona yardımda bulunmak, onun derdiyle dertlenmektir. Hem de hiçbir ayrıma tabi tutmaksızın. Konumuz genel komşu hakkı olmadığı için sadece bir kısmına yer verdiğimiz hadislerde iyi ve kötü komşuluk dışında herhangi bir istisna kaydı konmamıştır. Elbette daha sonraki dönemlerde ulema-dan bazıları hadislere farklı yorumlar getirmiş olsalar da hiçbirisi sadece ve sadece Müslüman komşulara iyiliğin gerçek manada imanın gereği olduğunu iddia etmişlerdir.

Gayrimüslim komşulara iyiliğin ölçütü ne olmalıdır? İyilik kavramı içerisinde neler girmektedir? gibi haklı birtakım sorular pek tabiidir ki zihinleri kurcalamaktadır. Bu soruların cevabını yine Hz. Peygamber'in söz ve fiillerinde fazlasıyla bulmaktayız. Örneğin, Ebû Zer'in (ö.32/653) nakletmiş olduğu şu hadis-i şerif iyilik ölçüsünün en alt bareminin ne olduğunu açıklamaktadır: Hz. Peygamber Ebû Zer'e hitaben: "Ey Ebû Zer! Çorba pişirirsen suyunu fazla koy. Komşularımı da o çorbadan faydalandır."^[57] Dikkat edilirse hadiste çorbanın malzemelerini, fazla-laştır denmiyor. Maliyeti daha ucuza getirmek ikramda bulunana dara sokmamak için çorbanın suyunun artırılması isteniyor. Bu da yardım etmek için çok pahalı hediyeler almak veya külfetli ikramlarda bulunmak değil asıl olanın bir ihtiyacın giderilmesi komşunun gönlünün alınması olduğunu göstermektedir.

Bugün gösterişli ve oldukça masraflı davetler vermek, günler öncesinden hazırlıklara başlayarak hane sahibinin bütün hünerlerini ortaya koymaya çalışması, bunun tabii sonucu olarak davet sahibinin maddî ve manevî yorgunluk içerisine girmesi, karşılıklı hediyeleşme ve davet anlayışının zayıflamasına sebep olan önemli etkenler arasındadır. Oysa *aman efendim ne derler* düşüncesi ile basit yardımlardan kaçınan Medineli kadınlara Hz. Peygamber'in hitabı şöyle olmuştur: "Ey Müslüman Kadınlar! Komşu komşusuna yapmış olduğu küçük bir koyun paçası yardımını dahi küçük görmesin"^[58] Yine Allah Resûlü bunu teyit eder mahiyette "Yarım hurma ile de olsa cehennem ateşinden korununuz."^[59] buyurmaktadır. Herkes gücü ölçüsünde yardımda bulunacaktır. Fakir bir insandan komşusuna çok yüklü bir miktarda maddî yardım da bulunması beklenemez. Elbette, "Allah, insana ancak kaldıracağı kadar yük yükler."^[60] İslâm'a göre bir tebessüm bile komşuya yapılacak iyilikler arasında sayılmaktadır.^[61] İyilik sadece maddesel bir karşılıkla tanımlanamaz. Hz. Peygamber'in sahabeden Muaz b. Cebel (ö. 17/638): "Ya Resûlallah komşunun komşuya hakkı (iyiliği) nedir?" diye sorduğunda almış olduğu

[57] Müslim, "Birr", 141,143.

[58] Buhârî, "Edeb", 30; Müslim, "Zekat", 90.

[59] Buhârî, "Edeb", 34; "Tevhid", 36.

[60] el-Bakara, 2/286.

[61] Tirmizî, "Birr", 36.

şu cevap genel çerçevesi ile âyette de zikri geçen ihsân/iyilik tanımını açıklar mahiyettedir: “Komşun senden borç istediğinde borç vermen, yardım istediğinde yardımda bulunman, hastalandığında ziyaretine gitmen, muhtaç duruma düştüğünde elinden tutman, hayırlı bir işle karşılaştığında (mutlu gününde) tebrik etmen, başına bela geldiğinde taziyede bulunman, öldüğünde cenazesine iştirak etmen, komşu olup yanına bina yaptığında onun rüzgârını ve güneşini engelleyecek ölçüde inşaat yapmaman, pişirdiğinde ona da ikram etmen dolayısıyla yemek kokusuyla onu rahatsız etmemen, evine yiyecek (meyve vs.) satın aldığıda komşuna da ikram etmen veya komşun görmeden evine götürmen, çocuğun elinde yiyeceklerle çıkıp komşunun çocuğunu rahatsız etmesini engellemendir.”^[62]

Daha önce aktarmış olduğumuz komşuya iyi davranışı tavsiye eden hadisleri daha somut ifadelerle şerh eden bu hadiste Allah Resûlü Muâz’ın şahsında bütün insanlara komşuyu üzecek en küçük bir davranışa dahi sebep olmaktan kaçınmalarını, tavsiye etmektedir. Elbette komşuya iyilik bunlarla sınırlı değildir. Ancak, spesifik örneklerle iyiliğin önemine işaret edilmektedir.

O halde komşuya kötü davranıştan sakınmak gerekmektedir. Kötü bir davranış gördüğünde ise misliyle veya daha fazlasıyla mukabelede bulunmak “Ne zarar veriniz ne de zarara uğrayınız” veya “İslâm’da zarara karşı zarar yoktur.”^[63] genel prensibini ihlal anlamına gelir ki bu, İslâm’ın yasakladığı bir davranış biçimidir. Gerçek anlamda ebedî saadeti arzulayan mümin sıkıntılara göğüs gerip, sabır imtihanında başarılı olan kimsedir. Çünkü Allah, sabredenlerle beraberdir.^[64] Ebû Zer’in nakletmiş olduğu bir hadiste Hz. Peygamber Allah’ın sevdiği ve buğz ettiği üç grup insandan bahsederken sevdiklerinden biri olarak kendisine eziyette bulunan kötü komşunun eziyetine Allah ondan kurtarınca kadar sabreden kişiyi göstermektedir.^[65]

İyilik ve kötülük sınırları içerisinde farklılıklarla bir arada yaşama anlayışının tüm detaylarını gördüğümüz yakın komşuluk ilişkileri, dönemsel olarak sadece Arap coğrafyasının ihtiyacı olan bir erdem değil, zaman ve mekânlar ötesi ortak bir maruf/iyiliktir. Aslında geçmiş ilahi dinlerin tamamının amacı toplumsal barışın mihenk noktası olan aile ve komşuluk ilişkilerini istenen düzeye taşımaktır. Örneğin Tevrat’taki birçok buyruk komşular arası ilişkileri düzenleyecek mahiyettedir. Meşhur on emirden biri “komşuyu kendin gibi sevmektir.” Ancak bu emirler tam da bizim yukarıda Muhammedî dinin hiçbir ayrıma tabi tutulmadan bütün insanlığı kapsayan formun dışında yorumlanarak Yahudiler arasındaki ilişki ile sınırlı tutulmuş, diğer bütün unsurlar dışlanmış hatta düşman görülmeye baş-

[62] İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 10/460.

[63] Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî, *Muvatta*, thk. Muhammed Fuat Abdulbaki, (Kahire: 1918) “Akâziye”, 31; İbn Mâce, “Aḥkâm”, 17.

[64] el-Bakara 2/153.

[65] İbn Hanbel, 5/151.

lanmıştır. Hatta Talmud yazarları Yahudiler dışındakilere özellikle putperestlere merhamet duygusu beslenilmemesi gerektiği şeklinde ifrat noktalara kadar ulaşmışlardır.^[66] Nitekim Medine anlaşması ile komşu olarak bir arada yaşayacaklarına dair söz verilmesine rağmen üç Yahudi kabilesi de komşularına karşı ağır ihanetlerde bulunmuşlardır. Örneğin, bir Benî Kaynuka Yahudi'si komşusu olan kadının iffetine saldırı da bulunmuş, Benî Nadir suikast girişimine teşebbüs etmiş, Benî Kureyza ise, kapı bir komşularına top yekûn bir ihanete kalkışmıştır. Aslında bu sadece Müslümanlara değil hicret öncesi Müslüman olmayan Evs ve Hazrec'e karşı da sergilenmiştir. Yüz yılı aşkın dökülen kardeş kanının sebebi, komşu Yahudilerin zararlı faaliyetleridir.^[67] Aslında bugün tarihte Babil ve Endülüs sürgünleri gibi ağır travmalar yaşamış, Nazi katliamına uğramış bu topluluğun tarihten dersler çıkartması gerekirken üç dinin bir arada bulunduğu Kudüs ve Filistin'in diğer şehirlerinde Müslüman komşularına reva gördükleri yıkım operasyonları hayreti muciptir. Yetmiş beş yaşlarında yaşlı bir Filistinli Hanımefendinin gelin olarak gelip, çocuklarını ve torunlarını büyüttüğü ata yadigarı tapulu küçücük evinden hiçbir gerekçe gösterilmeden sokağa atılıp evine el konulmasına ve yaşlı bayanın feryatlarına birebir şahit olmanın acısını ve çaresizliğini yaşamış birisi olarak İslâm dininin öteki ile bir arada komşu olarak yaşama öğretisine hayran olmamak elde değildir. Elbette burada tarihsel süreçte kişisel tasarruflara bağlı komşularına farklı tutum sergileyen Müslüman yöneticileri göz ardı edecek değiliz.

Hristiyan öğretilerinde "on emir" ilkesi yinelenmiş, Matta İncilinde Yahudilerin "komşunu seveceksin, düşmanından nefret edeceksin" ifadesi yerine "düşmanlarınızı sevin size düşmanlık yapanlara dua edin" ifadesi kullanılmıştır.^[68] Hristiyan toplumunun İslâm fetihleri sonrası Müslümanlarla komşuluklarında sayısız müspet örneklerle karşılaşmak mümkündür. Dönemsel manada ayetler ve hadisler ışığında izaha çalıştığımız aslında Hz. Peygamber'in öz bir şekilde müşahhas hale getirdiği hususların hukuki karşılığında bahsetmek faydalı olacaktır.

4. İSLÂM'A GÖRE KOMŞULUĞUN HUKUKİ BOYUTU

Komşuluk hukukunu iki ayrı kategoride değerlendirebiliriz. Bunlardan birincisi, gönüllülük esasına dayalı sevap ümidiyle dünyevi anlamda herhangi bir ceza-i müeyyide olmadan sürdürülen ilişkidir. Örneğin, komşusunun herhangi bir ihtiyacını giderme, zor anlarında imdadına koşma, ona karşı güler yüzlü ve mülayim bir davranış biçimi sergileme gibi bireyin kendi inhisarına kalmış, ancak yapıldığında ilahi mükâfata mazhar olacağını düşündüğü tutum ve davranışlardır. Bunlar

[66] Çağırıcı, "Komşu", 26/157.

[67] Yahudilerin özeldir Hz. Peygamber genelde Medine Müslümanları için takındıkları düşmanca tavırların arka planı hakkında detaylı bilgi için bkz. Nuh Arslantaş, "Hz. Peygamber'in Çağdaş Yahudilerin Sosyo-Kültürel Hayatlarına Dair Bazı Tespitler" *İstem*, 6 /11 (2008) 28 vd.

[68] *Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil/Matta*, (İstanbul: Kitâb-ı Mukaddes Şirketi, 2003), 5/ 43-44.

iyi bir Müslüman olmak ve cennete kavuşmak için yapılması gerekenlerdir. Sevap kazanmak ümidiyle gönüllülüğe dayalı komşuluk hakları ayetlerde, özellikle hadislerde detaylı şekilde yer bulmuştur. Aç komşu varken doyurulmaması ve onun ihtiyaçlarını giderebilmek için hırsızlık vs. gibi bir suç işlemek zorunda kalması durumunda polis, zabıta vs. müdahale edemez, ona dava açılmaz ve o, yargıç önüne çıkmaz. Fakat iyi bir mümin bilir ki, komşusuna karşı sorumluluğunu yerine getirmede ebedî hayatta hesabı bu dünyadakinden daha ağır olacaktır. Bu ise, Müslümanın rabbine karşı olan sorumluluğudur.

İkincisi ise, doğrudan hukuki sonuçlar doğuran, aslında bugünkü modern hukuk sistemlerinin de benimsediği maddî içerikli yaptırımlardır. Bunlar, maddî anlamda doğrudan toplumsal huzuru ve komşuluk ilişkilerinin sürdürülebilirliğini temin maksatlıdır. Mahremiyeti ihlal, komşunun evine maddî zarar vermek, hatta güneş ışığını engellemek, komşuya satış önceliği taşıyan *Şüf'a* hakkı gibi birçok konu İslâm hukuk sistemi içerisinde detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Osmanlı dönemi yürürlükte olan Mecelle, batı hukuk sistemi ve medenî kanun komşuluk hukukuna ilişkin birçok düzenlemeler içermektedir.^[69]

İslâm hukuk sistemine göre bireyin mülkiyet hakkı sınırsızdır, umumun aleyhinde olmadığı takdirde istediği şekilde kullanabilir. Ancak bir istisnası vardır ki o da komşusunun veya ortağının tasarruf hakkıdır. Örneğin arsa sahibi kendi arsası üzerine komşusunun güneş ışığını tamamen kesecek boyutta bir bina inşa edemez. Kendi mülkü olsa da bitişik komşusuna zarar verecek şekilde onun duvarının dibine çöp bırakamaz veya komşusunun su şebekesini kirletme ihtimali olan kendi arazisinin bir bölümüne tuvalet yapamaz. Bunun gibi komşu ilişkilerini belirleyen daha birçok husus İslâm hukuk nizamı içerisindeki yerini almakla kalmamış en ince ayrıntısına kadar uygulama alanı bulmuştur.^[70]

En önemlisi İslâm hukuku kaynaklarında uzunca tartışılan *şüf'a ve irtifak hakkı* tabirleri komşuluk hakkının İslâm'daki yerini ortaya koyma açısından oldukça önemlidir. Meselenin teferruatına inmeden konumuzla ilintili boyutu hakkında kısaca bilgi vermek faydalı olacaktır. *Şüf'a*, Arapça acıma, merhamet etme veya ekleme, çift anlamlarına gelen *şef'* kelimesinden türetilmiştir.^[71] Terim anlamı olarak; satılan bir malın alış önceliğinin kişinin ortağında veya komşusunda olmasıdır. Kurtubî, Hz. Peygamber'in "*Komşunuz yakınlığa (Sakab) daha layıktır.*" şeklindeki ifadesini "*şüf'a hakkı*" olarak açıklamaktadır. Ulema *şüf'a* hakkının kimde olduğu konusunda farklı görüşler ortaya atmışlardır. Cumhuriyet, *şüf'a* hakkı için binaların bitişik olma şartını koşmazken Ebû Hanife (ö.150/767) *şüf'a* hakkı elde edebilmek için binaların bitişik olması gerektiğini ifade etmektedir. *Şüf'a* hakkı hususunda

[69] Ali Şafak, "Komşu/Fıkıh" *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/158-159.

[70] Komşunun hukuki haklarına dair bir kısım örnekler için bkz. Mecelle: 74, 127, 1212, 1202. Maddeler.

[71] İbn Manzûr, "*şfa*", 8/183-184.

mezhep imamlarının ortak noktada birleştiği husus, komşunun veya ortağın yeni komşu veya ortakla birlikte doğması mümkün zararlarının önlenmesinin hedeflenmiş olmasıdır.^[72] Örneğin, anlaşılmayacağı uyumsuz bir kişinin hemen bitişindeki evi satın alması, mülk sahibi komşunun huzurunu kaçırarak daha önce mutlu olduğu evini yaşanmaz bir hale getirecektir. Nitekim “ev alma komşu al” deyimini İslâm hukuk sistemindeki bu hassas uygulamanın doğruluğunu teyit etmektedir.^[73]

Komşuluk haklarına dair bir diğer uygulama ise *irtifak hakkı*dır. Bir kişinin gayrimenkulünden bir diğerinin komşuluk hakkına sahip olmasıdır. Mesela, bitişikte oturan komşunun evinin içme suyu, kanalizasyon ve yol gibi ihtiyacını temin etmek için diğer komşusunun arazisini kullanım hakkı vardır. Bu arazinin kamu veya özel mülkiyet olması arasında hiçbir fark yoktur.^[74] Teknik bir hukukî konu gibi görünse de aslında burada komşuluk hakkı açısından çok önemli ayrıntının varlığı bir gerçektir.

İslâm hukuk kaynaklarında veya Mecelle gibi doğrudan uygulama sahası bulunan hukuk metinlerinde izah ettiğimiz komşuluk haklarından bahsedilirken, dinî ve millî vesaire bir ayrıma gidilmemiştir. Yani, Hristiyan, Yahudi veya başka bir din mensubu şüf'a ve irtifak haklarından istisna edilmemiştir. Hz. Ali'nin halifeliği döneminde Kûfe kâdısı Şüreyh'in (ö. 80/699) zimmî komşusu talip olduğu halde evini başkasına satan Müslümanın şüf'a hakkına riayet etmediği gerekçesiyle satışı iptal etmesi ve evi gayrimüslime devretmesi buna verilebilecek en güzel misaldir.^[75] Özellikle Osmanlı dönemi şer'iyye sicilleri (mahkeme tutanakları) incelendiğinde bu tür komşular arası anlaşmazlıkların mahkemeye taşındığına ve birçok gayrimüslim vatandaşın hakkının iade edildiğine şahit olunacaktır.^[76]

Bu hususta son söz olarak kaynağı Kur'an ve sünnet olan İslâm hukuk sisteminin komşuların huzur ve refahını tesis amacıyla ciddi tedbirler aldığını, hiçbir ayrımcılığa müsaade etmediğini, şahsi mülkiyetin kullanım özgürlüğüne rağmen komşuluk hakkı gündeme geldiğinde tasarrufun komşu lehine ruc'u ettirildiğini ifade edebiliriz.

5. ÖTEKİ İLE KOMŞULUK ÖRNEKLERİ

[72] İbn Hanbel, 4/388, 390; Tirmizî, “Alhikâm”, 32, 33.

[73] Geniş bilgi için bkz. İbrahim Kafi Dönmez, “Şüf'a” *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/248-252.

[74] Hasan Hacak, “İrtifak”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/460-464.

[75] Vekî, Muhammed b. Halef b. Hayyân, *Ahbâru'l-Kudât*, (Beyrut, trs.), 2/389.

[76] Şer'iyye sicillerine göre gayrimüslimlerin şüf'a alımlarına dair örnekler için bkz. Özlem Soyer Zeyrek, “1 Numaralı Kütahya Şer'iyye Sicili'ne Göre 18. Asrın Başında Kütahya'da Gayrimüslimlerin Mülk Edinme Meseleleri ve Ticari Faaliyetleri” *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 68, (2021), 8-10.

İslâm öncesi Arap toplumu “bizim kötümüz başkasının iyisinden daha iyidir/ ister zalim ister mazlum olsun kendi asabesiyle yardımlaşma, düşmanlara karşı onlarla birlikte hareket etme” düşüncesiyle asabiyet merkezli bir toplum yapısına/ komşuluk anlayışına sahipti.^[77] Dolayısıyla her katmanı kuşatan bir sosyal yapı yerine gettolar oluşturulmuştu. İslâm’dan sonra ise vahyin soya bağlı bu algıyı bertaraf eden mesajı ile insan merkezli bir öğreti vaz edilmeye başlandığında Mekke müşrikleri alışık olmadıkları yeni sisteme bütün güçleri ile karşı çıkmışlardı. Mekke’nin en güvenilir insanı dahi onlar için öteki olmuş, hatta aynı evi paylaştıkları bazı yakın akrabaları tarafından dışlanmış ve ağır hakaretlere maruz bırakılmıştır. Oysa bu yeni mesajın mümessilleri hiçbir zaman hukuk dışı, şiddete başvuran eyleme kalkışmamışlardır. Hz. Peygamber kırk yaşına kadar birlikte oldukları komşularının en ağır sözlü ve fiili işkencelerine sabretmiş, hiçbir zaman misliyle karşılık vermemiştir. Çünkü Kur’an muhatap Firavun dahi olsa yumuşak davranılmasını emretmiştir.^[78] O halde en azılı olana yumuşak davranmak gerekirse “İnsanlara güzel söz söyleyin”^[79]; “Resûlüm! Kullarıma söyle, sözün en güzelini söylesinler”^[80] ifadeleri ile diğer insanlara çok daha fazla hoş görüyle yaklaşmak zarureti ortaya konmuştur.

Görüldüğü üzere buradaki ifade tüm insanlığı kapsamaktadır. İşte bütün bu ayet ve hadislerin sağlaması, daha doğrusu hayata yansımaları mahiyetindeki olay, Mekke’nin fethi sonrası Hz. Peygamber’in sabık komşularına takınmış olduğu tavrıdır. Bu hadise belki çokça tekrarlanan ancak muhtevası fazlaca irdelenmeyen bir özellik arz etmektedir. On üç yıl işkenceye maruz bırakılan, soyu kesik diye itham edilen, deli yaftası vurulan, canı kadar sevdiği amcası ve arkadaşlarının bir kısmı şehit edilen bir insanın elinde bütün imkânlar varken eski komşularının burnunun bile kanmasına müsaade etmemesi, onlara insanca muamelede bulunması hamâset ötesi üzerinde çokça durulması gereken muhteşem bir örnek olsa gerektir. Allah Resûlü başkomutan olarak Kâbe’ye girildiğinde Hz. Âdem’e atıfta bulunmuş, özellikle sosyal farklılıkların renklilik olduğunu izah eden Hucûrât 13. âyeti okumuştur. Şimdi benden ne yapmamı bekliyorsunuz? sorusuna, Mekke halkının: “Ey Kardeşimizin oğlu! Senden ancak iyilik bekliyoruz” şeklinde verdiği karşılık komşuluk hukukuna dayalı ifade edilen bir cevaptır.^[81] Oysa onlar iman etmiş değillerdi. Hâlâ Allah’a ortak koşan bir topluluktu. Yani, onlar Müslümanlara göre ötekinin ta kendisi idi.

[77] Muhammed Abid el-Câbirî, *İbn Haldun’un Düşüncesi: Asabiyet ve Devlet*, (İstanbul: Mana Yayınları, 2018), 207 vd.

[78] Taha 20/43-44.

[79] el-Bakara 2/83

[80] el-İsrâ 17/53.

[81] Mekke fethi esnasında Hz. Peygamber ve Kureyş arasında geçen diyaloglar hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Hişâm, *Sîret*, 4/54 vd.

Mekke toplumu için ifade ettiğimiz İslâm öncesi ve sonrası bu iki farklı komşuluk anlayışı Medine için de geçerlidir. Siyah ve beyaz kadar açık gerçekleşen anlık sosyal değişimin Müslümanın ötekilere yakınlaşmasıyla ilintili olduğu çok açıktır. Bunun ise harici bir etmenle değil yerli halkın yeni tanıştığı farklı bir öğreti ile gerçekleştiği açıktır. Yeni akdedilen anayasa kapsamında eşit koşullarda ve adil yaşam tarzı Yahudiler başta olmak üzere Medine aristokrasisini oldukça rahatsız etmiştir.^[82] Yeni dönemdeki komşu hakkı, infak, yardımlaşma gibi karşılıksız iyilik kavramı çok da alışık olunan bir durum değildi. Hz. Peygamber'in İslâm devletine karşı Yahudilerin gerçekleştirdikleri gizli açık bütün olumsuzluklarına rağmen komşuluk ilişkilerinde orta yol takip edilmeye çalışılmıştır. O, hasta Yahudi komşularını ziyaret etmekten geri durmamıştır. Yahudi cenazesi geçtiğinde ayağa kalkmış, Yahudi'nin ölüsüne dahi saygı duymuştur. Evinde Yahudi bir çocuk barındırmıştır.^[83] Örneğin halkın tercih ettiği tatlı ve temiz içme suyu için kullanılan şehre yakın bir yerdeki Rûme kuyusunun sahibi olan bir Yahudi komşularına suyu satarak kazanç elde etmekteydi. Medine'ye hicret sonrası Hz. Peygamber'in teşviki ile Hz. Osman bu kuyudan hisse satın alarak ortak olmuştur. Haftanın belirli günlerinde kuyuyu işleten Hz. Osman suyu komşulara ücretsiz dağıtmaya başlamıştır. Dolayısıyla Medine'deki Yahudilerin de aralarında bulunduğu halk Hz. Osman'ın sırasının geldiği günlerde ücretsiz su almış, diğer günlerde işletmeci Yahudi su satmadığı için hissesinin tamamını Hz. Osman'a devretmiştir.^[84] Hz. Peygamber'in Medine dönemine ilişkin benzer çok sayıda örnek verilebilir. Ancak Yahudi'nin kendi dindaşlarına, akrabalarına yüksek meblağlarda parayla su sattığı bir ortamda Medine'deki bütün komşularının kullanımı için kuyuyu vakfeden bir anlayış asr-ı saadetin öteki ile komşuluk anlayışını izah açısından yeterlidir.

Vahyin kuşatıcı yapısının sadece Hz. Peygamber dönemi ile sınırlı olmayışı, evrensel bir özelliğe sahip oluşu Hz. Peygamber sonrası fetihlerle devasa sınırlara ulaşan yeni toplumun ihtiyaçlarına çare bulmuştur. Sıfırdan kurulan veya kadim medeniyetlerden tevarüs eden şehirlerde artık Müslümanlar farklı şartlarda ve çok farklı topluluklarla bir arada aynı ortamları paylaşmaya, komşuluk ilişkisi içerisinde bulunmaya başlamıştır. Tebük seferi esnasında nazil olan *cizye* âyeti^[85] ile birlikte İslâm toplumundaki gayrimüslimlerin hukuki hakları tam olarak belirlenmiş ve daha vahiy tamamlanmadan 8/630 yılında resmi bir hüviyet kazanmıştır. Bundan sonraki süreçte Müslüman'ın öteki ile ilişkileri vahyin ve sünnetin direktifleri doğrultusunda sürdürülmüştür. Hz. Peygamber zımmî statüsündeki halka karşı haksızlık yapan, zulümde bulunanın kendisinin hasmı olduğunu beyan etmiştir. Nitekim Abbasiler döneminde zımmîlerin hak ve hukukları müstakil başlıklar ha-

[82] Mahfuz Söylemez, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri: Haklar ve Hoşgörü", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2010), 22, 101.

[83] Bkz. Arslantaş, *Hz. Peygamber'in Çağdaşı Yahudiler*, 42.

[84] Mustafa Sabri Küçükbaş, "Rûme Kuyusu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/231-232.

[85] et-Tevbe 9/29.

linde ele alınmıştır.^[86] Hz. Ömer (ö. 23/644) döneminde siyasi olarak sahip olduğu güce rağmen bölge komutanı Ebû Ubeyde b. Cerrâh, (ö. 18/639) zimmetinde olan Humus halkını Bizans saldırısına karşı koruyamadığı için daha önce onlardan topladığı cizye vergisini geri dağıtmıştır. Yine değişik dönemlerde farklı örneklerle karşılaşmak mümkündür.^[87] Başka bir toplumda örneğine rastlama imkânına sahip olamayacağımız bu uygulama aslında İslâm'ın hızlı bir şekilde yayılmasına da katkı sağlamıştır. Bizans ve İran coğrafyasındaki şehirlerin büyük çoğunluğu savaşılmadan İslâm topraklarına katılmıştır. Bu durumun arkasında gayrimüslimlerin Müslümanlarla komşu olmaktan çekinmemelerinin yattığını söyleyebiliriz.

Zimmîlerin müstakbel komşularına sıcak yaklaşımlarının, yardım ederek şehrin gizli giriş kapılarının açılmasına katkı sağlamlarının arka planını irdelediğimizde birçok farklı sosyal, siyasi, dinî ve iktisadî uygulamalarla karşılaşırız. Örneğin, kuşatma savaşı sonrası içerdten gelen destekle fethedilen Dimeşk'in mahallelerine dağılmış şekilde merkezdeki Yuhanna dışında 13 kilise bulunmaktadır. Müslümanlar şehri ele geçirdikten sonra kiliselere dokunmamışlar, hatta kiliselerin bir kısmını mescit olarak Hristiyanlarla birlikte kullanmışlardır. Hama, Humus, Halep gibi diğer şehirlerde de aynı durum söz konusudur.^[88] Irak bölgesindeki şehirlerde tahrip olmuş harabe halindeki gayrimüslim mabetler İslâm devleti tarafından tamir edilmiştir.^[89]

Fetihler sonrası Arap yarımadası dışındaki İslâm şehirlerinde hatırı sayılır ölçüdeki gayrimüslim nüfus, Müslüman komşuları ile birlikte mutlu ve hüzünlü anlarını birlikte paylaşmışlardır. Müslümanlar Hristiyanların ve Mecusilerin bayramlarına iştirak ederek sevinçlerine ortak olmuşlardır. Hatta komşularının cenazelerine katılıp acılarını paylaşmışlardır. Örneğin, Vasıt'ta vefat eden bir muhaddisin cenaze törenine Hristiyanlar ve Mecusilerde katılmış, rivayetlere göre cenazenin başında gayrimüslim tebaa gözyaşı dökmüştür. Kiliselerde Hristiyanlara yönelik verilen din dersleri aksamadan devam etmiş Müslümanlar hiçbir müdahalede bulunmamışlardır. Daha ötesi Müslüman komşu çocukları Hristiyan çocukları ile birlikte kilisedeki bazı fen bilimleri derslerine devam etmiştir.^[90]

Yukarıda detaylı bir şekilde izah ettiğimiz şekliyle Nisâ Süresi'ndeki ayette *el-câril cünûb* ifadesi Müslüman olmayan komşu olarak yorumlanmış ve onlara da ihsanda bulunulması gerektiği ifade edilmiştir. Aynı şekilde zekât verilmesi gereken sınıflar Kur'an'da sıralanmış, bunlar arasında ilk sırayı *fakirler* ikinci sırayı *mis-*

[86] Ebû Yusuf, Yakub b. İbrahim, *Kitâbu'l-Harâc*, çev. Ali Özek, (İstanbul: Hisar Yayınevi 1973), 289.

[87] Mehmet Erkal, "Cizye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları,1993), 8/42-45.

[88] İlk fetihler sonrası fetih bölgelerindeki ibadethanelerin durumu hakkında geniş bilgi için bkz. Yılmaz Can - Metin Yılmaz, "Müslümanların Fethedilen Topraklarda Mevcut Gayri İslâm Mabetlere Yaklaşımı", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 8/2, (2008), 27-52.

[89] Söylemez, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri", 105.

[90] Söylemez, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri", 113-114.

kinler almıştır.^[91] Hz. Ömer döneminde ayette geçen fakirler, Müslüman fakirler, miskinler ise gayrimüslim fakirler olarak anlaşılmıştır. Böylece birbirine komşu olan aynı şehirdeki müslim ve gayrimüslime de zekât dağıtılmıştır.^[92] Kur'an ayetlerindeki ihsan, hayırda bulunma kavramlarının kapsamı içerisine ötekileştirmeden teville ötekini dâhil etmek çok manidar bir durum olup, siyasî ve hukuksal boyutuyla eşine az rastlanır örneklerdir.

Elbette konu başlığının altını dolduracak İslâm tarihinin her döneminden çok sayıda örnekler verilebilir. Ancak bizim buradaki maksadımız ilk dönem İslâm tarihi içerisinde seçilmiş misaller sunmaktır. Bu uygulamaların bireysel inisiyatiflerden öte kurumsal bir özelliğe büründüğü gözden kaçırılmamalıdır.

SONUÇ

İlahi dinlerin insanlığa sunduğu öncül ilke, mahlûkun hâlik ile barışık olması ve ona şartsız itaat etmesidir. Dolayısıyla dinlere göre dünya hayatı metafizik bir alan üzerine inşa edilmiştir. Dünya hayatında merkezinde Allah olan ve onun küllî iradesi çerçevesinde varlığını devam ettiren insan, saygının ve itaatın ikinci basamağını oluşturmaktadır. Burada kendisi beşer olmakla birlikte yaratıcı katında özel bir konumu olan Peygamberler, insanlık kategorisinde başı çekmektedir. Allah'a, peygambere saygı ve itaatten sonra ayetlerde ihsana/iyiliğe, sevgiye korumaya en layık olan bazen anne-baba, bazen akraba, bazen komşu, bazen fakir ama ne olursa olsun hep insan olmuştur. Herkes için aranan dünya saadeti ise bu iletişim kanallarının sağlıklı bir fonksiyon icra etmesiyle gerçekleşmektedir. Zaten güzel ahlakla bezenmiş Peygamberlerin gönderiliş amacı da insanoğlunun mutluluğu değil midir? O halde herkesin aynı dine inanma ihtimali de söz konusu olmadığına göre bu ideal toplum nasıl tesis edilmelidir? İşte vahyin ve tebliğcisi Hz. Peygamberin öğretisinin merkezinde tam da bu yatmaktadır.

Değer kriterlerinin ani ve köklü değişimini sağlayan İslâm dini her ne koşulda olursa olsun haddi aşmayı yasaklamış, en yakından dışı doğru kişisel inisiyatifleri ortadan kaldıracak sosyal bir ağ örmüştür. Ahiret inancı, günahahtan kaçınma, sevaba ulaşma gayretleri ile dinamik hale gelen bu yapı, tevhit yörüngesi etrafındaki elektronlar gibi belirli mesafede eşgüdümlü hareket etmeye başlamıştır. Nitekim öncesinde hayal dahi edilemeyecek kardeşlik müessesesi tesis edilmiştir. Elbette sosyal değişime ayak direyen ve bunun için her türlü düşmanca mücadeleyi yürüten İslâm dışı unsurların, yani ötekilerin, bir anda merkezî dairede yer almaları beklenemezdi. İşte bu saikle tedriciliği davetin merkezinde gören Hz. Peygamber, kapı komşuları olan bu toplumla hiçbir zaman bağını koparmamıştır. Hukuki sonuçlar doğuracak ağır illegal eylemleri dışında onlarla bir arada yaşama anlayışını

[91] et-Tevbe9/60.

[92] Ebû Ahmed Humeyd b. Mahled b. Kuteybe, *Kitabu'l-Emvâl*, (Riyâd: ts.), 3/1276.

oluşturacak adımlar atılmıştır. Bizler Hz. Peygamberin ötekiler için ki aslında bu kavramı hiçbir zaman kullanmamıştır, birçok iyi niyet örnekliklerini birbirinden bağımsız olaylar gibi düşünerek insanlık tarihi açısından devrim niteliğindeki sosyal değişimi gözden kaçırmaktayız. Buna bağlı olarak da bugün bir arada yaşama kültürüne katkı sunacak adımlar atmakta güçlük çekmekteyiz. Öteki ile ilişkilerde radikalizmle, kayıtsız şartsız diyalog arasına sıkıştırılmaya çalışılan İslâm toplumu, eşi benzeri olmayan muhteşem yaşanmışlıkları yeniden bütüncül bir gözle değerlendirmek zorundadır. Elbette ortaya çıkan sonuç bir yanağa vurulduğunda diğerini çevirecek şekilde tavizler içeren komşuluk ilişkileri değildir. Müslüman hakiki, sağlam bir imana sahip olmak istiyorsa komşusunu kimlik kontrolüne tabi tutmadan yardımcı olmak mecburiyetindedir. Yahudi olan kapı komşunu atlayarak Kurban etinden başkalarına götürmek sünnete uygun olmayan bir davranıştır. Kendisini katletmek için ant içmiş, planlar yapmış eski komşularını, güçlü olduğunda affeden bir peygamber örneği karşımızda durmaktadır. Bunlar bir Müslümanın kendi dininin propaganda aracı olarak görülmeyip, tarihsel bir hakikat olarak değerlendirilmelidir. Zira buna insanlığın her zamankinden daha fazla ihtiyacı vardır. O nedenle araştırma da ulaşılmaya çalışılan sonuç konuya dair bir dini öğretinin doğruluğu yanlışlığının tespitinden öte insanlığın ortak bir değerine vahyin bakış açısının tespitidir.

Aile ve komşu ilişkilerini sağlıklı bir düzeye taşıyamayan toplumların insanlık barışına katkı sunmaları beklenemez. Medeniyet seviyesinin kişi başına düşen milli gelir dağılımı ile ölçüldüğü bir dünyada, en zengin ülkelerin dahi kendi çocuklarının siyahi komşularının çocukları ile aynı okula gitmemesi için bin bir türlü formül ürettiklerine şahidiz. Ne vahimdir ki, İslâm coğrafyalarında da iyi komşu seçimi sınıfsal bir hüviyete bürünmüş, elit ve varoş komşuluklarına dönüşmüştür. Artık yeni formül “*Ev alma komşu al*” yerine “*Ev alma statü al*” şeklinde güncellenmiştir. Sosyal değişimin zorunlu sonucu mazeretine dayandırılan bu özden uzaklaşma dini ve etnik farklılıklar söz konusu olduğunda çok daha katı bir hal almaktadır. Öyle ki bir mabedi tarayıp, ibadet eder haldeki onlarca insanı katledecek ve bundan da en ufak bir nedamet duymayacak komşuluk tipolojisi ile karşı karşıya olduğumuz bir dünyada yaşamaktayız. O halde, iyi örneklerle dolu bir tarihi mirasın bugüne sağlıklı bir şekilde taşınması elzem bir durumdur. Elbette tarihi kutsayıcı bir yöntemle ve seçme örneklerle masumlaştırma ve komşuluk hukuku konusunda Müslüman toplumun öteki gördüklerine her zaman Kur’an ve sünnet çerçevesinde davranıldığı iddiası sübjektif bir değerlendirme olacaktır. Tabi ki, çağdaş cahiliye temsilcileri olan azınlık olarak dahi tanımlanmayacak fanatiklerin din dışı uygulamalarını İslâmî fobinin mazereti olarak sunmanın iyi niyetle açıklanması düşünülemez.

Şunu rahatlıkla ifade edebiliriz ki; Müslümanın kitabı yakın uzak komşuya insanî davranmayı ve her türlü yardımda bulunmayı emretmiştir. Hz. Peygamber ise, yakın komşularından başlamak sureti ile bunun örneğini bizzat yaşamında

göstermiştir. Komşu denildiğinde ise sadece iyi komşu, kötü komşu dışında hiçbir ayrıma tabi tutulmamıştır. Hulefâ-i Raşidîn, Emevîler ve Abbasîler döneminde Müslüman halkın gayrimüslim unsurlarla sürdürdüğü komşuluk ilişkileri yeni toprakların fethinde kılıçtan daha etkin olmuştur. Ancak siyasi ve ideolojik tarih anlatımları bu sosyal ilişkilerdeki hassasiyetin üzerini karabulut gibi örtmüş, komşuluk ve kardeşlik tarlasına sürekli bir ayrık otu ekme çabası içerisine girilmiştir. Ne yazık ki araştırmaya konu ettiğimiz komşuluk ilişkilerinin öteki boyutunu samimiyetten uzak ve ılımlı İslâm politikalarının aracı olarak kullanma gayreti, birçok insanın bu alana mesafeli durmasına yol açmıştır. Oysa Hz. Peygamberin komşuyla oluşturduğu denge politikası temel ilkeler açısından zamana, zemine göre değişkenlik arz edecek nitelikte değildir. Şiddetten uzak adaletli bir toplumun inşasının, Müslümanların komşuluk sınırları içerisinde olan her varlığa fiili muhabbetini izhar ile mümkün olacağı örneklenmiş bir dini hakikattir.

İçerisinde bulunduğumuz yüzyılda savaşlar başta olmak üzere farklı nedenlerle göçe zorlanan toplumların başkaları ile komşuluk yapma zarureti ele aldığımız konunun önemini fazlasıyla ortaya koymaktadır. Özellikle hukuk ve insan hakları bağlamında kendisi dışındakilere ders verici bir üslupla yaklaşan batı toplumlarının öteki ile komşuluğa hiç de sıcak bakmadıklarını, sınıfta kaldıklarını yakinen müşahade etmiş olduk. Bütün imkânsızlıklara rağmen dil, din, ırk, farkı gözetmeksizin milyonlara kapılarını açıp aşını paylaşan coğrafyaların ise kökü derinlerde olan bu hoşgörü kültürü ile mayalandıkları çok açıktır. O halde ötekine karşı evrensel iyiliğin bütün dünyaya yayılması asrımızda enerji kaynaklarından daha fazla ihtiyaç duyulan bir gereksinimdir.

KAYNAKÇA

- Ahmed İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. Beyrût: yy. 1985.
- Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd. *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'î'l-Mes'ânî*. 17 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikir, 1994.
- Arslantaş, Nuh. "Hz. Peygamber'in Çağdaşı Yahudilerin Sosyo-Kültürel Hayatlarına Dair Bazı Tespitler". *İstem*. 6/11, (2008), 9-46.
- Beydâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Tefsîru'l-Beydâvî*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşelî. Beyrût: Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-Arabî, 1998.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Edebü'l-Müfred*. thk. Muhammed Fuad Abdülbakî. Beyrût: 1989.
- Câbir, Muhammed Abid el-Câbirî. *İbn Haldun'un Düşüncesi: Asabiyyet ve Devlet*. İstanbul: Mana Yayınları, 2018.
- Can-Yılmaz, Yılmaz-Metin. "Müslümanların Fethedilen Topraklarda Mevcut Gayri İslâm Mabetlere Yaklaşımı". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 8/2, (2008), 27-52.
- Çağbayır, Yaşar. *Ötüken Türkçe Sözlük*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2007.
- Çubukçu, Asri. "Buâs", *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/340. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Dönmez, İbrahim Kafî. "Şüf'a" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/248-252. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. 5 Cilt Beyrût: 1969.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm, *Kitâbu'l-Harâc*, çev. Ali Özek, İstanbul: Hisar Yayınevi, 1973.
- Erkal, Mehmet, "Cizye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/42-45. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

- Hacak, Hasan. "İrtifak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 22/460-464. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Hamidullah, Muhammed, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, Beyrut, 1983.
- İbn Hacer, Şihâbüddin Ahmed, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Kahire: 1986.
- İbn Hişâm, *Siretü İbn Hişâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1990.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbidîn Ömer b. Kesîr. *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*. çev. Bekir Karlığa - Bedrettin Çetin. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1984.
- İbn Mâce, Ebü Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni. thk. M. Fuad Muhammed b. Yezid el-Kazvîni, Sünen, Kahire: 1373.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî. *Lisânu'l-Arab*. Beyrût: Dâr-u Sâdir, h. 1414.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzüddîn, *el-Kâmil fî't-Târîh*, nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut: 1417/1997.
- İbn Hacer el-Askalanî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Kahire: 1986.
- İbn Zenceveyh, Ebû Ahmed Humeyd b. Mahled b. Kuteybe. *Kitabu'l-Emvâl*. Riyâd: ts. Kapar, Mehmet Ali. "Eyyamu'l-Arab", *Türk Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, 12/14-16. İstanbul: 1995.
- Karaman, Hayrettin vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*. Ankara: DİB Yayınları, 2020.
- Kelpetin, Mahmut. "İslâm Öncesi Medine", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 52 (Haziran 2017) 95-113.
- Kurtûbî, Ebû Abdullah Muhammed. *el-Câmiu li-Ahkâmî'l-Kur'an*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî vd., Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Küçükkaşçı, Mustafa Sabri. "Rûme Kuyusu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 35/231-232. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil/Matta*, İstanbul: Kitâb-ı Mukaddes Şirketi, 2003.
- Malik b. Enes, Ebü Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî. *Muvaḫḫa*, thk. Muhammed Fuat Abdulbakî. Kahire: 1918.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi' u's-Şahîh*, Beyrut: 1992.
- Nesâî, Ebü Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *Sünen*. 8 cilt. Kahire: 1987.
- Nevevî, Ebü Zekerîya Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref. *Riyâzü's-Sâlihîn: Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*, çev. M. Yaşar Kandemir vd. İstanbul: 2001.
- Söylemez, Mahfuz. "İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri: Haklar ve Hoşgörü", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 22, (2010), 101.
- Şafak, Ali. "Komşu/Fıkıh" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/158-159. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Taberânî, Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-Kebîr*. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.
- Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Tefsîru't-Taberî*. thk. Abdullah Abdülmuhsin Türkî. 28 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Hicr, 2003.
- Tay, Hekim. "Mekke Toplumunda Sosyal Tabakalaşmanın Mekkî Ayetlerdeki İzdüşümü", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 5/2. (Aralık 2016), 33-54.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *el-Câmi' u's-Sahîh*. Thk. Ahmed Muhammed Şakir, Kahire: ts.
- Vekî', Muhammed b. Halef b. Hayyân. *Ahbârü'l-Kudât*. 3 Cilt. Beyrût: ts.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Kitabevi, ts.
- Zemahşerî, Muhammed b. Ömer. *el-Keşşâf*. by.: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, ts.
- Zeyrek, Özlem Soyer. "1 Numaralı Kütahya Şer'iyye Sicili'ne Göre 18. Asrın Başında Kütahya'da Gayrimüslimlerin Mülk Edinme Meseleleri ve Ticari Faaliyetleri" *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 68, (2021) 1-16 ; Doi : 10.51290.